

Blum Tamás

MENETREND (II)**1962. június–július, Párizs–Olaszország Józsaival**

Ez félig hivatalos, félig magánutazás volt. Hivatalos annyiból, hogy Kozma József (ha úgy tetszik, Joseph Kosma) ELEKTRONIKUS SZERELEM című ügyes egyfelvonásos operáját kellett fordítanom és vezényelnem a pesti Operában. Kozma Pesten volt, és javasolta, hogy jöjjen nyáron Párizsba, és beszéljük át a szöveget. Így az Operaház fizette a vonatjegyet és még valami napidíjat is. Ezenkívül engedélyezték, hogy az utat kiterjeszsem Olaszországba, saját költségemre. Beválhattam, azt hiszem, 200 dollár ára forintot, a többi a szokásos cipőbedugásos módszerrel vittem át a határon. Bécsig különösen azt élveztem, hogy amíg a június végi hőségben az Operaházban ötórás Wagneret játszottak frakkban vagy vastag jelmezekben, addig én ingujjban csinálhattam tetszés szerinti keresztvázat az üres kupéban. Bécsben kicsit körbejártuk a Kärntnerstrasse környékét hegedűs barátommal, Sivó Jóskával, aki 1956 óta már Herr Professor lett a Filharmonikusoknál. Este beszálltunk a zürichi hálókocsiba. Itt egy szemüveges ifjú olyan hevesen búcsúzott barátnőjétől, hogy meg kellett kérnünk, menjenek kicsit arrébb, mert nem tudunk felszállni. Amikor az alvásidőnek vége lett, már Svájc felé jártunk, és Józsa először látta örök barátait, a havasokat, reggeli napsütésben. Az érzéki fiatalember is előkerült, és kérdezte, hogy merre megyünk Zürichből tovább. Megörült, amikor mondtuk, hogy Párizsba – ő is oda készült, és Zürichben akart átszállni az autójára, amit a papája hagyott ott számára. Mint kiderült, egy gazdag görög fia volt. Felajánlotta, hogy menjünk kocsival együtt tovább. Nekünk tetszett a dolog, és meg egyeztünk, hogy Zürichben elválunk, de találkozzunk délután a Poly nevű vendéglőben, a görögök stammhelyén. Nézelődtünk Zürichben, nem gondolva, hogy évtizedeket fogunk még itt nézelődni. A görög ott volt a kocsival, egy Jaguarral. A Jaguar dögrovásos volt. Elkocogtunk Baselig, ahol a francia határőr minket tisztelegve átengedett, de őt nem, mondván, hogy Görögország kommunista ország, és minden görögnek vízum kell. Szegény fiú hiába magyarázta, hogy ők királyság, és ő oda utazik, ahova akar, elvették az útlevelét, és csak sokára adták vissza, persze minden bocsánatkérés nélkül. Az, hogy az uniformisosnak mindig igaza van, akármilyen barom, nem csak Magyarországgra vonatkozik.

Vésoulban, egy csúnya kisvárosban aludtunk, a legolcsóbb szállodában, ahol téglák voltak ágyláb helyett. Párizstól száz kilométerre lerohadt a fém. Mentünk kézfékekkel fékezve, ha kellett, de nem voltunk boldogok. Volt egy Jaguar-szerviz az országúton, de csak szeptemberre vállaltak javítást. Aztán a kézfék se fogott már, és mire Párizsba értünk, az autó technikai szintje nem volt magasabb egy talicskáénál. Irány Polgárék hotelje, mondtam, arra tudom az utat. Polgárék ugyan már nem laktak ott, de a Saint-Sulpice akkor is jó cím. Piros lámpánál kicsit veszélyes volt a természetes lelassulás. Ráadásul egy olyan útvonalat javasoltam, ahol egy lépcsőn kell lemenni. Mint gyalogos nem realizáltam, hogy autóval nem járható. Hozzá kell még tennem, hogy szegény Georgiadisz nem értette, hogy egy karmester meg egy vegyészmérnök miért nem tud autót vezetni. Hogy nincs is autónk, azt nem is próbáltuk megértetni vele.

Mínt hogy estére Kozmához voltunk hivatalosak, sietve elbúcsúztunk, és beköltöztünk a kis hotelszobába, amelyhez képest a Polgárék egykori szobája táncterem volt. Az ágy mint az itatóvályú, akárhogy feküdtünk, egymásra gurultunk, és a szomszédos közös vécéből szakadatlanul hallatszott az elzárhatatlanul zubogó víz. Aludtunk, átöltöztünk, és amikor lementünk, a kis téren láttuk Georgiadiszt alig használt Jaguar autót.

Kozmák a Rue Ampère-en laktak. Az egész lakás csupa kotta és dedikált fénykép volt, és a Kozma székével szemben egy Beethoven-mellszobor nézett vele farkasszemmet. Kozma élettársa csak azért volt nő, mert ahogy Kozma mondta, „művész legyen vagy kommunista vagy homoszexuális, én az elsőt választottam”. Az operájáról, a darab előadásáról nem esett szó. Vacsora után feltett egy hanglemezt, Varèse egy igen unalmas művét, és Józsa élete első párizsi vendégségét azzal töltötte, hogy a fotelban mélyen aludt. A dolog szakmai része ezzel le is záródott. Kozmával még egyszer találkoztunk a híres művészkávéházban, a Deux Magots-ban. A nagy művészek aznap nem jöttek, rajtuk kívül két néni ült ott.

Együtt voltunk néhány barátunkkal, Sebőkkel, akiket előtte utoljára Debrecenben láttam egy közös Bartók HARMADIK ZONGORAVESENY alkalmából. Későbbi sikereit még nem sejtve, Sebők az autózás örömeit és titkait magyarázta. Maisons Lafitteben laktak, és amikor meglátogattuk őket, Starker és felesége volt épp vendégségben. Starkert se láttam, amióta otthagya operai szólócellistaságát, és elment Amerikába világhírűnek lenni.

Volt osztálytársammal, Kucsman Árpáddal, aki a közelünkben lakott egy másik vacak szállodában, és aki valamilyen kémikuskongresszusra volt kiküldve, ha megbeszéljük, ha nem, a sarkon találkoztunk mindennap.

Adenauer jött hivatalos látogatásra, de, ahogy Kucsman mondta, nem a Saint-Sulpice-ben lakott. Lezárták a Champs-Élysées-t, amikor végighajtottak vele, ettől a franciák vérig voltak sértve.

Polgáréktól pulóvereket kunyeráltunk, mert hirtelen hideg lett, és a pesti kánikulában összeállított koffer ilyesmit nem tartalmazott. Úti célunk azonban Olaszország volt, ahol még nem jártunk soha. Egy couchette-ben aludtunk Párizstól Luzernig egy ortodox zsidó francia–lengyel papával, mamával és két gyerekkel együtt, akik örökké ettek. Luzernben még hidegebb volt, télikabát is elkelt volna. Így a nap nagyobbik részét a szállodai paplan alá bújva töltöttük. Este kimerészkedtünk sétálni, és találkoztunk azzal az angol zenekritikusnővel, aki a pesti Operában röviddel előtte lelkesedett a C'EST LA GUERRE premierjén. Itt az ünnepi heteket hallgatta, és csodálkozott, hogy nem akarok a nyitókoncertre jegyeket venni. Józsa első svájci élményei közé tartozott, hogy a tavi kikötőben az Uri nevű hajó állt, amiről meséltem, hogy anyám utazott valaha vele – ebből is látta, hogy itt nem változnak a nevek olyan gyorsan, mint Pesten. Másnap Comóig mentünk. Elsősorban az izgatott, hogy hajdani olasztudásom (még zongoratriós koromból a két olasszal) használható-e. Mert a közbeeső években legfeljebb a RIGOLETTO szókinsével foglalkoztam. Találtunk egy még kifizethető szállodát, és elmentünk a tópartra enni. Kicsit taszító volt, hogy a szomszéd asztalnál egy fiatal hölgy kipiszkálta a halsalátából a krevetteket, és a kunyeráló pincsijének adta. Persze ha kolbász lett volna, ami ott sokkal drágább, akkor nem lett volna ellene semmi kifogásom. Comóból Genovába mentünk, tudtuk, hogy szép város, és két ismerősünk is volt, a genovai opera két kórustagja, akik abban az évben Budapesten jártak társulatukkal, és

akiket elvittem akkor várost nézni. Először ők hívták fel a figyelmemet arra, hogy Pesten mennyi szép épület van. Tutti palazzi, mondta Cesare Oliva.

Egy olyan ócska szállodában béreltünk szobát, hogy se aludni, se lelegezni nem tudtunk a zajtól és a bűztől. Persze megint hőség volt, a párizsi pulóverek csak egy napra kellettek. Elrontottam a gyomromat, úgyhogy nem volt nagy kedvem Oliváéknál vacsorázni. De hát délelőtt felhívtam, és már nem volt visszaút. Kocsival jött értünk, csodálkozott, hogy a karnagy úr miért lakik ilyen helyen. Felvitt a hegytetőre, szép villalakásába. Elmondta, hogy csak amatőr karénekes, mert a genovai opera csak néhány hónapig játszik, egyébként fogtechnikus. De nagyon büszke szép basszus hangjára, és mindjárt elénekelte az áriát a SIMONE BOCCANEGRÁ-ból, kíséretemmel. Megjelent a másik karénekes is, annak a nevét elfelejtettem. Az ő dolga volt másnap körbevinni a környéken. Így jutottunk a nagyon előkelő üdülőhelyekre, Portofinóba és Santa Margheritába, de azok nem a mi erszényünkre voltak méretezve. A kollégáéra se, és úgy tűnt, hogy mind a ketten arra vártunk, hogy a másik meghívja ebédre. Szerencsére Józsa leöntötte a sárga ruháját, és ez jó ok volt, hogy hamar visszamenjünk.

Nagyon tetszettek Genova modern negyedei. A fantáziátlan német modernséghez képest ezek nagyon színesek és emberszabásúak voltak.

Noha Cesare Oliva, aki lelkes genovai volt, azt állította, hogy Firenzében a világon semmi látnivaló nincs (még tenger se – tette hozzá gúnyosan), mégiscsak arra utaztunk tovább. Itt aztán lejárunk a lábunkat, templomba, múzeumba, Fiesoléba meg a campingbe, ahonnan a legszebb a kilátás. Oliva tévedett. A kis fiesolei templom kerengőjében ez van felírva (olaszul): *ha hiszel, imádkozz, ha nem hiszel, csodálkozz, ha ostoba vagy, firkálj a falra*. Ennek mély igazságát már másnap beláttuk, amikor az Uffizi falán ezt láttuk: *itt járt Csöpi és a faszok* (magyarul).

Nehezünkre esett ebből a városból továbbutazni, de még Velence is előttünk volt. Tudtam, hogy ott nehéz olcsó szobát kapni. Bementem a firenzei CIT irodába, és előadtam igényemet. Néhány szállodaárat neveztek meg, amin csak vihogni lehetett. Mondtam, hogy szegény magyar karmester vagyok. Ó, maestro, mondta a kisasszony, ha ez így van, biztos tudja, hogy kezdődik a Tosca. Eldörmögtem neki, ezzel igazolva látta állításomat. Mindjárt telefonon rendelt szobát a Lidón a Villa Roma nevű pazar szállodában, amely még nem volt egészen kész, és ezért az igazi ár töredékéért lehetett benne lakni. Minket nem zavart, hogy az ebédlőben még nem volt csillár, és nem működött a telefonunk. Várost néztünk, fürödtünk, és szomorú szívvel indultunk vissza Bécs fele. Utolsó líráinkért finomat akartunk vacsorázni, és a pincér ajánlatára a nagy velencei specialitást, a „fegato alla venezianá”-t rendeltük, ami csak annyiban különbözött a miskolci resti rágós reszelt májától, hogy itt a kolduló macska még az asztalra is felmászott, amit Miskolcon nem mert volna. Józsa az étlappal pofán csapta.

Kora reggel Bécsben ötven schilling büntetést fizettünk, mert a teljesen üres téren piros lámpánál mentünk át.

Ezen az úton kezdtem fényképezni, amit azóta is szenvedélyesen csinállok, a magam dilettáns, de valahogy tehetséges módján. A legjobban sikerült az a kép, amelyet már Pesten csináltam a szobában arról a disznóórlól, amely a csomagok kipakolása közben a padlón feküdt.

1963. szeptember, varsói ősz

Erre a modern zenei fesztiválra a lengyelek hívtak meg. Kijutni kicsit nehéz volt, mert a pesti Royal Szállóban egy feketehimlő-gyanús személy miatt mindenkit karanténba zártak, és Magyarországról csak friss himlőoltással lehetett kiutazni. Nálam az első ol-

tás nem fogant meg, másodjára lónak való porciót döftek belém, amitől aztán még Var-sóban is lázas meg vörös foltos voltam. De azért jó volt, bár közös szobában kellett laknom dr. Eöszé muzikológussal, és ő is horkolt. Kathy Berberian előadására emlékszem, és Gazzelloni fuvolásására. Nagyon tetszett Lutoslawski kantátája Henri Michaux verseire. Gratuláltam is, és kellő tisztelettel mondtam, hogy a kórus olyan hangzatosan van felrakva, mint egy Verdi-operában. Ennek nem örült – akkor vettem észre, hogy a mai zene gyakran meg van sértve, ha csak olyan jónak tartják, mint a tegnapi.

Közös asztalnál ebédeltem egy szovjet atomfizikussal, aki egy szakkongresszuson vett részt. Tudtunk angolul beszélni, és elmesélte, hogy a Szovjetunió most egy olyan afrikai országba szállít atomreaktort, ahol még villanykapcsoló sincs, ahova bedugják a drótot. Ez a frivol hang kicsit meglepett, különösen amikor megkérdezte, hogy itt nem kötelező-e fúvószenét játszani, mint náluk, merthogy Hruscsov csak azt szereti.

Újra talákoztam Dankowski zenekritikussal, még a lakására is meghívott. Mindent és mindenkit szidott, csak a budapesti Állatkert hullógyűjteményét dicsérte. Sajnos két évvel később, amikor ellátogatott Pestre, el kellett vele mennem kígyónézőbe. Lengyelország avantgárd szelleme nagyon megható volt, akkor is, ha a játszott művek nagyrészt csúnyák voltak. Megint meglepett, hogy angol nyelvű újságokat lehet mindenfelé olvasni, hogy a hivatalos kultúrpolitikára mindenki fütyül, amikor Magyarországon még araszónként kellett a megszorításokat fellazítani, noha akkor már az államgépezet se tudta, hogy mit is tilt tulajdonképpen, mit tűr és mit támogat, ahogy az egész maszlagot próbálta valamilyen hangzatos formába önteni.

1964. április, Helsinki, Stockholm

Ez is április negyedike volt, Szőnyi Ferivel, Déry Gabriellával, Lakatos Gabriellával és Havas Ferencsel – két énekessel, két táncossal, Helsinkiben még hideg tél volt, a Bátori lengyel hajó úgy futott vagy inkább csúszkált ki a kikötőből, hogy két oldalán autókön kísérték a befagyott tengeren a rokonok az Amerikába utazókat. Az utolsó idők voltak, amikor még hajón lehetett New Yorkba utazni.

Itt nem az itt élő magyaroknak, hanem Kekkonen elnöknek adtuk műsorunkat, abból az alkalomból, hogy a Stockmann-nagyáruház magyar árukiállítást rendezett. Elementünk mindjárt a terembe, ahol a fellépést tervezték estére, és ijedten konstatáltuk, hogy ott parkett van, amin nem lehetett balettet táncolni. Tolmácsunkkal elmentünk az operaházba, ahol ő a színpadmesternek elmagyarázta, hogy mi a problémánk. Az ránk mosolygott, és azt mondta, oké, hogy mi is értsük. Tolmácsunk biztos volt benne, hogy csak le akart rázni, így a balettszámok elmaradnak. Délután négykor közölték telefonon, hogy az új borítás kész, nézzük meg. Centire stimmel minden, lehetett próbálni. Ilyen nincs, mondtuk, és közép-európai szemmel nézve igazunk is volt.

Kekkonen nem hasonlított Groza Péterhez. (Több államfőt nem ismertem.)

A Stockmann-kiállítás megnyitóján is kellett volna szerepelnünk, és a magyar impex-vállalatok, akik kiállítottak, fantasztikus büfét állítottak össze. Volt piros-fehérvörös lobogó szalámiból, vajból és zöldpaprikából, rengeteg kaja-pia abban a konferenciateremben, ahol a körséta után (amelyen a finnek megtekintették az árukat) a potenciális rendelőknek jól kellett volna lakni és még be is csípni, hogy sokat rendeljenek. Itt kellett volna nekünk is „könnyű műsort” szolgáltatni. Igen ám, de a terem ajtaját nem nyitották ki idejében, és mire észbe kaptak, a finnek már kint voltak az utcán, és nem is akartak visszajönni. Így aztán az impexek dolgozóinak kellett mindent felfalni.

Még egy fellépésünk volt a rádióban, persze táncosok nélkül. Itt Szőnyi Hunyadi László áriáját énekelte többek között. A bemandó megkért, hogy én mondjam be azt, hogy „Hunyadi László”, mert neki akcentusa lenne. Külön negyven márkát kaptam érte. Ez volt életem legjobban fizetett két szava.

Elvittek a szupermodern Tapiolába, aztán egy remek halvendéglőbe (uzsonnára) és még a Budapest nevű étterembe is (vacsorára), ahol magyar pincérek szolgáltak fel magyar kosztot. Már csak Szőnyi meg én ültünk ott és ittuk a barackpálinkát, amikor odajött a pincér, és megkérdezte, hogy nem akarunk-e a mellettünk lévő asztalnál ülő két jó karban tartott hölgygel lakásra menni. Mármint az övékre. Mikor ezt a szolgálatot megtagadtuk (a férjek alszanak, mert alkoholisták, mondta még a pincér), szomorúan közölte, hogy akkor neki meg a szakácsnak kell ma is mennie.

Stockholmba is szerettem volna elutazni, így aztán megint csak lemaradtam. Mielőtt visszaindultunk, elmentem a svéd követségre vízumot kérni, mondták, hogy sajnos nemzeti ünnep miatt zárva vannak, de ha sürgős, menjek el a konzul lakására. Így is történt. A megadott villában sikerült a házőrző kutyát megnyugtatnom, és a takarítónőnek kézzel-lábbal elmagyarázni, miről van szó. Tíz percre elvitte az útlevelet, majd visszajött a vízummal. Hogy ő ütötte-e be vagy a konzul, nem tudom.

Telefonáltam Kleinéknek, Éva várt a repülőtéren, ahol kitűnően lekéstem a csatlakozást. Azonnal felkerestem a MALÉV-irodát, közölték, hogy csak három nap múlva mehetek tovább. Így is gondoltam. A Karolinska intézet tumorbiológiai intézetének professzori vendégszobájában aludtam, mint Gyuri mondta, néhány ezer kísérleti egér szomszédságában. Mint már Helsinkiben is, elmentem az Operába, ott egy jó FALSTAFF-ot és KATYERINA IZMAJLOVÁ-t, itt egy szörnyű BOHÉMÉLET-et láttam. Kleinék persze dolgoztak egész nap, de esténként így is együtt voltunk, egyszer náluk, egyszer egy nagyobb társaságban, ahol rénszarvaspecsenye volt vacsorára. Délután néztem a televízió a VÁNYA BÁCSI londoni előadását Gielguddal. Utána legnagyobb meglepetésemre Gyuri beszélt a televízióban (az ő professzori szobájában ültem), agitálta a nézőket, hogy adjanak pénzt rákkutatásra.

Gyuri és Éva vitték hajdani barátaim közül szakmájukban a legmesszebbre. Az ő környezetük és magatartásuk légköre megint olyan volt számomra, mint a bécsi fesztivál, két fokkal magasabb, mint amit ismertem. Csak ők éppen nagyon egyszerűen, külsőségek nélkül viselték el sikerüket, máig sem értem pontosan, hogy mivel foglalkoznak az orvostudományon belül.

Kora reggel indult a gép Koppenhágán és Berlinen keresztül. De Berlinben sajnos megállapították, hogy a személyzet valamelyik tagja ivott, és így a gépet nyolc óra hosszat ott tartották. Életem egyetlen keletnémet tartózkodása egy fogdaszerű szobában zajlott, ahol nyolc óra hosszat még egy pohár vizet se lehetett kapni, és ahol még a vécére is elkísért a három revolveres lányból a legszeplősebbik.

1964. október, Róma, Józsaival

Ebben az időben már rendszeresen lehetett valutás útlevelet kapni. De mi nem tartozunk abba a megbízható csoportba, akik gyerekeiket is magukkal vihették – egy túznak maradni kellett. Ezt annyira komolyan vették, hogy amikor egyszer a fiam barátoknál külföldön volt, én nem hagyhattam el az országot, amíg ő vissza nem érkezett.

Elhatároztuk, hogy János nélkül elmegyünk Rómába, ahol még soha nem voltunk. Goethe szerint Rómát évek alatt sem lehet megismerni, így hát gondoltuk, két hét biztos nem lesz sok. Nem is volt.

Barátaink, Merényiék foglaltak számunkra szobát egy kis szállodában, melynek ablaka a Tosca első felvonásának templomára, a San Andrea della Valléra nézett. Merényi a római Magyar Intézet igazgatója volt a Via Giulián levő palotában, melynek egyik emeletén ő, a kommunista hatóság, a másikon a katolikus egyház még háború előttről megmaradt alkalmazottai laktak, a békés, de barátságtalan együttélés szimbólumaként. Ez a szimbolika Tóth bácsiban, a portásban testesült meg, aki mindkét fél számára nyitotta a kaput meg a liftet.

Merényiék a magyar Kádár-diplomaták életét élték. Miközben flancos fogadásokon kellett részt venniük, sőt maguknak is rendezniük ilyeneket, egy vasuk sem volt.

Merényi építészeti szakismeretei és a római zenei élet alacsonynak tűnő színvonala meghatározta a mi érdeklődésünket is: bámultuk a várost Merényi tanácsai alapján.

Peskó Zolival találkoztam, aki ott zeneszerzést tanult, és bemutatott tanárának, Petrassinak (akit én igazán nem tartok jó zeneszerzőnek). De még Peskóval is inkább az általa nagyon szeretett etruszk múzeumba mentünk, mint koncertre. Zoli egyébként fasori gimnáziumi énektanároznak a fia, Róma előtt utoljára akkor találkoztam vele, amikor a papa kérésére gyerekkocsiban hazatoltam a Rottenbiller vagy Dembinszky utcába. Akkortájt már sok magyar járt külföldön, így gyakran találkoztunk ismerősökkel. Összeakadtunk a vatikáni könyvtárban egy éppen disszidált erdélyivel is, aki arra volt büszke, hogy noha keresztény, sikerült hamis papírokkal az Izraelbe kivásárolt zsidók közé bevágódni. Változtak az idők Bergen-Belsen óta.

Az etruszk múzeumból hazafelé a trolibuszon az előttünk álló pasas le akart szállni, de nem állt meg a troli. Peskó halkán megszólalt: „a gombot nyomd, apukám”, mire a pasas azt felelte, hogy „nyomtam”. Aztán leszállt a következőnél anélkül, hogy észrevette volna, hogy magyarokkal beszélt magyarul.

Hogy mi hogy tetszett Rómában, azt csak otthon tudtam végiggondolni. Semmilyen város nem olyan kusza, olyan rendezetlen szellemileg, legalábbis az én számomra, mint ez a valóban örök város, amely már kétezer évvel ezelőtt olyan lehetett, mint ma New York. Hatalmas és dekadens, technikailag túlféjlett, politikailag kormányozhatatlan. Aki ma látja az országutak mentén az útépítő hivatal piros házikóit, talán fel tudja mérni gondolatban, hogy mit jelentett annak idején ugyanilyen házikókból mintegy 10 000 km kövezett utat építtetni és karbantartani. A Dunántúlon ma is van egy szakasz a régi római országútból, és ma is jól lehet rajta autózni.

Nekem a legtöbbet a Capitolium, a S. Paolo (a falakon kívüli) és persze a *Mózes* meg a *Pietà* nyújtotta. Nem tudtam mit kezdeni a Szent Péter-templommal, a Trevi-kúttal, a Colosseummal és a Forum egész kördejével. Athén és Műkené után valóban Aquincumnak tűnt. A Panteon meg egyszerűen csúnyának, persze nem abban az értelemben, mint a Vittorio Emmanuele emlékfürdőszobája vagy az EUR, a kőbe öntött fasizmus.

Igazán az utcát szerettem, a trasteverei kocsmát, a Piazza Navonán futballozó gyerekeket és mindenekfölött a szomszédságunkban lévő hol piac, hol műemlék Campo dei Fiorit. Hruscsov leváltását ott tudtuk meg. Félünk, hogy ez egyben a kádárizmus végét is jelenti, éppúgy, ahogy most a Gorbacsov elleni puccsnál még Svájcban is meg voltunk ijedve.

Bennem valami – talán anyám orosz irodalom iránti lelkesedéséből adódó – ösztönös vonzalom van az oroszok iránt, noha sem a nyelvüket nem tudom, sem az országukban nem voltam. (Mindig kibújtam a szovjet utakon való részvétel alól, talán, hogy ne veszítsem el maradék illúzióimat.) Szégyenletesnek éreztem, hogy ennek a népnek

a vezetőjét (aki előrevitte a rozsdás masinát) csak úgy le lehet váltani működő államrend híján, ahogy az emberevők megtízóraizzák a törzsfőnököt.

A teljesség kedvéért szeretném megemlíteni, hogy pluszpénzünkről Rómában Zoltán nagybátyám gondoskodott. Ő előtte Párizsban volt, és onnan küldött a római főpostára nevünkre dollárt egy borítékba dugva „poste restante”. Amikor fel akartuk venni, közölték, hogy a szabályok szerint visszaküldték, mert harminc napig nem jelentkezett érte senki. Aztán mégiscsak ott volt a boríték: mint kiderült, Zoltán valami fal címet írt rá feladónak, és Párizsból mint „feladó ismeretlen” jött vissza Rómába.

1965

Ebben az évben két kis utam volt. Egyszer két nap Bécs, egy hangverseny a Theresianumban. Egyszer meg Párizs, ahol a televízió költségén megbeszélést folytattam a Durand zeneműkiadóval Ravel *L'ENFANT ET LES SORTILÈGES* című operájának tévéjogairól. A tárgyalásnak hamar vége volt – nem adták meg a jogot. De még egyszer lehettem Párizsban, találkozhattam sok pesti és ottani barátommal. Ha jól emlékszem, Kurtággal csavarogtunk, voltunk egy külvárosi moziban, a szovjet *ÉJJELI MENEDÉKHELY*-et láttuk. Arab negyedbeli barátaim, Czitromék is avansáltak a Quartier Latinbe, meg akartam adni a száz frankot, de nem hagyták. Daisy és Murray, akiknél első alkalommal a szép lakásban vacsoráztam, most már saját házukban fogadtak Sèvres-ben.

Ha összeadom párizsi tartózkodásaimat addig és azóta, közel egy évet töltöttem ott. De két legkedvesebb lakóhelyem már megszűnt számomra: a sèvres-i háznak új gazdája van, nyilván már át is építette szupermodernre, és ez történt a kis hotellel a Rue du Cirque-en is. Ma annyiba kerül benne egy szoba egy éjjelre, mint azelőtt egy hétre. Szoltsányi két éve halt meg, épp a múlt héten játszottam el Fenyves Lórántnak Kurtág szép darabját, amit „in memoriam” írt.

1966, Svájc, Józsával

Ide már az autóval (Moszkvics CA-6243) jöttünk.

Két házaspár is meglátogatott 1965-ben Pesten, és mind a kettő meghívott Svájcba. Az első Cserfalvi Eliz és Gérecz Árpád volt. Elizzel egy napon kezdtünk a Fodor-zeneiskolában zenét tanulni. Én Kadosánál zongorázni, ő Radosnál hegedülni. Mint később bevallottuk egymásnak, tulajdonképpen kilencven százalékát későbbi tudásunknak ott tanultuk, ezektől a mesterektől, abban az atmoszférában. A magyar csodazenészek nagy és világszerte elterjedt csoportjának legjellemzőbb közös tulajdonsága az a fajta természetesség, amellyel a zenéhez nyúl. Hangszeresek és énekesek, karmesterek és zeneszerzők azt tanulták a miénkhez hasonló jó tanároktól, hogy ő, a növendék, olyan ember, akinek a zene az élete, és nem engedtek semmilyen hamis respektust kifejlődni a nehézségek iránt. Rengeteg olyan kollégám van, akinek zenélni csak örömet jelentett, pedig ugyanannyit dolgozott érte, mint a hivatalból elkeseredett izzadságszagúak.

Hogy a magyar zseni – nem Bartókra gondolok – kicsit link, kicsit felületese-e vagy nem, igazán tud zongorázni, hegedülni, énekelni vagy sem, azt külföldön tudta csak bizonyítani. Pesten szabad egy kicsit hamisan is, ha a közvélemény kimondta rá, hogy zseni. És persze a magyar perzsa is lehet szép szónyeg.

Eliz és még sokan mások kitették magukat a külföld próbatételének, és megállták a helyüket. Géreczet azelőtt kevéssé ismertem, de amikor Eliz temetésén az étoy-i templomban hanglemezről eljátszották azt a Mozart *G-MOLL-KVINTETT*-felvételt, ame-

lyen ő ül Grumiaux mellett, akkor úgy gondoltam, hogy ő is ebbe a minden vizsgát kiálló csoportba tartozik.

De hát akkor még Eliz vidám és csinos volt, és nagyon ízlett nekik a kocsonyásított vegyes főzeléktől, Józsa új találmánya. Megegyeztünk, hogy meglátogatjuk őket házukban, a Genfi-tó fölötti Grandvaux-ban.

A másik vendég Anikó volt, Borcsa néném balassagyarmati rokona, aki nekem ot-tani nyaralásaim idején olyan volt, mintha igazán az unokatestvérem lett volna, és aki anyjával együtt túlélte Bergen-Belsent. Apját és öccsét megölték.

Én csak annyit tudtam róla, hogy él. Most aztán, amikor felhívott, mint mondta, a Gellért Szállodából, sírva fakadt, és egy óra múlva férjével, egy szerény és mosolygós svájccival megjelent nálunk. Megtudtam, hogy a háború után még visszament Balassagyarmatra, onnan Izraelbe, onnan pedig Lausanne-ba egy hotelszakiskolába. Ott ismerkedtek meg Hansjörg Badruttal, akinek szállodája van, és boldog házasságban. (Minden második svájcinak van szállodája, magyaráztam Józsnak.)

Múltbeli történetek felelevenítése után megegyeztünk, hogy meglátogatjuk őket. Vagy zürichi lakásukban, vagy a szállodában lesznek. Telefonáljunk Zürichbe, ott megmondják.

A Moszkvics Magyarországon bevált, mind a ketten vezettünk, sőt mind a ketten hagytuk egymást vezetni. Így aztán egy mély sóhajjal nekieresztettük az ismeretlen alpesi utakra az autót és magunkat. Első éjjel St. Valentinben aludtunk, és onnan hívtuk Badrutték lakását, hogy hova is menjünk. Mondták, hogy St. Moritzba, a Palace Hotelbe. Ez jól hangzott, mert még azon a vidéken sose voltam. Találtunk egy rövidebb útvonalat Landeck felé, és még egyszer megszálltunk egy kicsi parasztházban.

Tudtam, hogy 1900 méter magasan, St. Moritzban hideg lehet még nyáron is, vettem Landeckben egy pulóvert, feketét pirossal. Az igazi határ útépítés miatt zárva volt, így egy gyönyörű szakaszra tereltek át Martinából Naudersba. A Moszkvics derekasan mászta a hegyeket, és ahol csak lehetett, megálltunk bámulni és fényképezni a havasokat. Gyönyörű falvak után St. Moritz modern és csúnya lett volna, ha nem lett volna a természet körülötte. A legnagyobb ház előtt megálltunk, akkorának hatott, mint a Parlament Pesten. Kérdeztük, merre kell a Palace Hotel felé menni, de néztek ránk, és csak ráböktek, hogy épp előtte állunk. Jött Badrutt, akit most már tegeztem, és Hansjörgnek hívtam, elvette a kofferemet, és bevitte a Parlamentbe. Mondta, hogy mindjárt jön a voiturier, vagyis a garázmester, csak hagyjam ott a kulcsot. Meglátva magyar útiruhánk színvonalát (noha az új pulóver volt rajtam), úgy döntött, hogy ne a hallon keresztül menjünk. Egy kis lépcsőn jutottunk fel a szobánkba, azon a folyosón, ahol az ő privát lakásuk is volt.

Eltartott egy ideig, amíg realizáltuk, hogy hol is vagyunk tulajdonképpen, hogy az Anikó Balassagyarmatról meg a kedves svájci ennek a huszonnyolc csillagos, székesegyház ünnepélyességű micsodának a tulajdonosai.

Szobánk, noha csak a szerények közé tartozott, a mi addigi szállodáinkhoz képest lilát orgonált – telefon a fürdőkádnál, tele gyümölcsöstál, fűtött törülközőtartó meg ilyesmi.

Ebédre átmentünk a Badrutték lakásába, és a hatalmas tópartra, hegyekre néző teraszon ettük a szintén huszonnyolc csillagos ebédet, melyet egy olasz pincér és több csinos olasz kislány szolgált fel. Rajtunk kívül Anikó anyja is ott volt, akit Balassagyarmaton láttam utoljára, német vendégek és ezeknek csivava kuttyája (húsz centi), akit Montgomerynek hívtak. (Az angol tábornok után.)

Megegyeztünk a házirendben: szegényes gardróbunkkal mozoghattunk a szállodában, ahogy akartunk, de este helyesebbnek látszott, ha a szobánkban vagy Badruttek lakásában vagyunk, és sétálni menve a mellékkijáratot használjuk.

Ezt mindjárt az első vacsora után meg is tettük, és elmentünk az alpesi éjszakába. Elegáns autókön kívül alig látszott az utcán valaki és valami, csak a hegyek csillogtak körben. Egyszerre aztán azt hittük, hogy tényleg megőrültünk. Az előkelő szállodák közt feltűnt egy csoport, vagy harminc ember, kaftános, pajeszos zsidók, és jiddisül (mint később megtudtuk, flamandul) beszélgettek vagy veszekedtek. Az ő szállodájuk is azon az úton volt, a kóser „Edelweiss”, ahova antwerpeni gyémántkőszőrűsök meg máshova való gazdag ortodox zsidók jártak üdülni. Megegyeztek a községgel, hogy csak sötétedés után járnak az utcán, ezzel elismerve azt a ki nem mondott feltételezést, hogy napközben rontanák az összképet. St. Moritz lakosai, akik nagy többségükben a szállodák lakóiból élnek, beeresztették ugyan a tejelő pajeszosokat, de csak ha elbűjtak. Azok meg nem bánták, úgysem akartak lovagolni meg teniszezni, vagy télen síelni meg bobozni. Elgondolkoztató.

Anikó nevetett, amikor elmeséltük másnap, neki ezek ugyanúgy hozzátartoztak a városképhez, mint az amerikai milliomosok, az arab meg görög úrgazdagok, a luxuskurvák, a Karajanok és Greta Garbók.

Többször mentünk kirándulni, ami nemcsak szép volt, de kicsit ki is szabadultunk a hotelbeli paradox oda nem illőségünkéből. Voltunk a Rolls-Royce-szal és magunkkal vitt szervírozott piknikebédél a Saoseo-tónál, ami nem Kínában, hanem az olasz határ közelében van: egy csodálatos tengerszem, amelyről még a svájciak se nagyon tudják, hogy létezik.

Másnap kötélvasúttal (kicsit félve) felmentünk a Corvatsch-csúcsra, de nem a tetejére, csak a középső megálló vendéglőjébe. (Ez volt a legurasabb pont, ahol életemben voltam.) Ettől a levegőtől nagyon jó étvágyunk lett, és amikor a pincér hozta a számlát, Hansjörg zavartan fizetett, aztán mondta, hogy tulajdonképpen nem is kellett volna, merthogy a vendéglő is az övé vagy részben az övé. Megmutatták a Fekete-meg a Fehér-tavat, amelyek egymástól csak néhány méterre vannak, de az egyik az Innbe, tehát a Dunába és így a Fekete-tengerbe, a másik meg a Földközi-tengerbe ereszti le vízfeleslegét. Láttunk alpesi virágokat, amelyek egész mások, mint a lentiek, ettük a hegyi szamócát, amelyik akkora, mint egy nagy málna, aztán visszamentünk a csodálatos természetből a feszes hoteléletbe. Az olasz grófnő tolókcocsiját egy rabszolga mindig úgy tolta arrébb, hogy félig napon legyen, félig árnyékban. Az ebédlőben a külön csak mosolygás céljából alkalmazott ellentengernagy addig ragyogott ránk kék szemével, amíg elmeséltük, hogy ma milyen gyönyörű idő van, amivel egyetértett. Aztán jött az étlap, amelyhez egy egész francia szótár kellett volna. Egyszer Badruttekkal a fürdőházban ebédeltünk nagyobb társaságban. Bemutattak nekünk egy emigráns magyar bárót, akinek hölgyismerősében Józsa rögtön felismerte a pesti egyetem egyik fő-fő pártfunkcionáriusnőjét.

A Moszkvicsnak nagy sikere volt. Első este felhívott szobánkban a voiturier, hogy néhány csepp olaj van az autó alatt, és nem kellene-e elvinni a szervizbe. Mondtam, ha csak néhány csepp, akkor nagyon jó napja van, általában kisebb tócsa szokott lenni. Egy baseli bankár megkért, hogy vezethesse a furcsa masinát. Le is fényképezte magát benne. Titkon reméltem, hogy összetöri, és kárpótlásul vesz nekünk egy Mercedest, de félóra múlva boldogan jött vissza, nagyon meg volt elégedve.

Minden szép volt, jó volt, Badruttekat szerettük, csak éppen nem voltunk hozzászokva, hogy csizmának érezzük magunkat az asztalon. Svájc nemzeti ünnepén, au-

gusztus elsején este mentünk fel a hegyi vendéglőbe, ahol vég nélküli asztalokon vég nélküli hideg ételeket szolgáltak fel, és néztük, ahogy minden hegycsúcson kigyulladtak a tradicionális örömtüzek.

Későbbi svájci életünk kezdetén annyira nem volt pénzünk, hogy tulajdonképpen csak a Palace Szállóba mehettünk pihenni, mert az ingyen volt, a falusi szálló árát nem tudtuk volna megfizetni. Sőt egyszer, amikor kététhetes kurzust tartottam St. Moritzban tavasszal, amikor a szálloda nem üzemel, egyedül laktam az egész hodályban, mint a kísértet Lublón.

Útban Géreczékhez, a Moszkvics megunta az emelkedőt, és megállt. Mi csak kapkodtunk, de a mögöttünk állók értettek hozzá, kitolták a kocsit az augusztusi hóba, és megmagyarázták, hogy itt kevés az oxigén, ezért könnyen felforr a víz vagy akár a benzin is. Dobáljunk havat a motorra, és minden rendben lesz. És ne szégyelljünk első sebességben menni, ha nagyon meredek. Persze igazuk volt. Lejöttünk a magasból, és Bernben (ahol én már annak idején voltam) néztük a tökéletes, régi belvárost. Ebédet újabb hegyek közt, Château d’Oeux-ben ettünk. Itt tanultuk meg, hogy a salátát a hús előtt is lehet enni, és hogy jobban is el lehet készíteni, mint ecetes vízzel és cukorral. Nyolcéves koromban a Raxon lévő szállodában ezt még nem tudtam értékelni.

Talán soha semmilyen tájnak nem örültem meg úgy, mint amikor újra megláttam Bergen-Belsen utáni ifjúságom színhelyét, a Genfi-tó környékét. Hegyek, tó, szőlők, falvak, mind ismerősek voltak. Géreczék alig néhány kilométerre laktak hajdani caux-sur-montreux-i szállásunktól. Persze telefonáltunk, hogy jövünk, és Gérecz lejött élénk a falu aljába, és mondta, hogy tegyük egyesbe, és menjünk utána. Itt aztán megtanultuk, hogy mi az a meredek. De a kilátás is ennek megfelelő volt. A fantasztikus vacsora, Árpai szakáscsművészete a Palace Hotellal is felvette a versenyt. Közben kiválasztották új házukat, megvették, és most éppen folyt a renoválás, másnap beültünk a kocsiba, hogy megnézzük. Ez – az étoy-i ház – Lausanne-on túl van Genf felé. Valami pajta vagy magtár lehetett régen, kis szobák, nagy padlás és szemben, a kis úton túl egy gyümölcsös, ahol Józsa rögtön egy fügefát fedezett fel, amiről Géreczék nem is tudtak. Akkor még nem látszott, hogy milyen palotát lehet abból a pajtából varázsolni. A közeli Morgesba autóztunk véceket venni az új házba. Az áruház tetejére dróthálón kellett az autóval feltáncolni, ott volt a parkhely. Szintén egyesben, kis halálfélelemmel. A véceáteremnek se vége, se hossza nem volt, nem is tudom, hogy a legszebbeket választottuk-e.

Visszautunkon kényelmesen csurogtunk négy napig Pest felé. Először Zürichben álltunk meg, és én beugrottam csak úgy az Operába, egy TANNHAUSER-próbára – hat évvel később az lett a munkahelyem.

Münchenben Jánosnak bőrnadrágot vettünk. Salzburgtól új útvonalon haladva Grazban aludtunk. A határ előtt a Moszkvics ajtaját nem lehetett többé becsukni, így Józsa egy övvel a derekához kötötte. A rábafüzesi finác minden alsónadrágot egyenként kirázott, de hát nem volt nálunk semmi.

1966. október, olasz turné a Madách Színházzal

Két darabbal mentünk: a KOLDUSOPERÁ-val és az EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJÁ-val. Ádám Ottó, akivel Bergen-Belsen óta jó barátok maradtunk (ott még orvos akart lenni), rendezte a KOLDUSOPERÁ-t az én fordításomban, és én voltam az előadás karmestere is.

A külön repülőgép a pisai katonai repülőtérre vitt, mert Firenzének nem volt saját repülőtere. De ott éppen sztrájk volt, még a létrát se támasztották oda. A magyar sze-

mélyzet segített kimászni, és minden ellenőrzés nélkül csak úgy besétáltunk Olaszországba. Busszal vittek át Firenzébe, ahol éppen áradt az Arno, és másnapra ki is öntött. Ahogy az olaszok magyarázták, itt valami tévedésről kellett hogy szó legyen, mert az első árvíz 1333-ban, a második 1666-ban volt, így a harmadikat 1999-re várták. Ha mégis 1966-ban jött, akkor a jóisten összecserélte a hatost a kilencessel, ami még vele is előfordulhat, mindenesetre a gátakat nem erősítették meg, és a fél város víz alá került. Azt hiszem, úgy képzelték, hogy úgy kell a jóistennek, mért nem figyel. Valaki magyarázta, hogy a legpraktikusabb árvízvédelmi terv még mindig az, amit Leonardo da Vinci adott be annak idején a Signoria vízügyi hivatalának. De hát nem valósították meg azóta sem.

Előadásunkat a Teatro Bella Pergolában nem tudtuk megtartani, helyette Firenze mellett, Pratóban (amit csak a GIANNI SCHICCHI-ből ismertem) játszottunk egy szép kis színházban. Véletlenül 1966. október 23. volt, a kisvárosban tüntettek a tízéves évfordulóra, mialatt mi színházat játszottunk. Aztán Bolognában volt előadásunk a gyönyörű Bibiena-féle színházban. A karmesteri szobában lógott egy régi plakát egy RIGOLETTO-előadásról, amelyet annak idején Toscanini vezényelt, és Caruso énekelt a mantuai herceget. (Ifjúsági előadás volt, csökkentett helyárrakkal.)

Harmadik állomáshelyünk Torino volt, a szintén nagyon szép Carignani Színházban. Torino maga nem tetszett, Bologna annál inkább. Külön öröm volt, hogy Elek Andris, aki iskolai barátom még a faszorból, és akivel mindig ott tudjuk folytatni beszélgetéseinket, vitáinkat, ahol tegnap vagy tíz évvel előtte abbahagytuk, éppen Bolognában volt szakmai ügyben. Szerencsére ez volt a szabad estém, úgyhogy megnéztük az egyetemet, a Santo Stefano-templomot, finomat vacsoráztunk, és jól éreztük magunkat. Az előadások sikeresek voltak, pedig magyarul ott aligha értett valaki. Hivatalos vitát rendeztek újságírókkal meg kritikusokkal, hogy Brechtet hogy kell játszani, de mindenki csak a magáét mondta, minthogy senki nem is akart mást, mint a magáét mondani. Megfogadtam, hogy soha többet nem megyek Ádám Ottóval inget venni, mert nagyon válogató. Ennél csak Sebők Gyurival cipőt venni rosszabb.

Utolsó előtti nap a bolognai polgármester hívott meg ebédre a városházába. Mindenféle muzeális értékű bútor és festmény között zabáltuk a híres bolognai kosztot, amelytől a commedia dell'arte dottoréi (mindig bolognaiak) úgy meghíztak. Ingujjban voltunk mindnyájan, a polgármester is. Másnap, amikor hazaérkezvén Józsnak be akartam számolni, és az Alabárdos nevű vendéglőbe mentünk volna vacsorázni, nem eresztettek be, mert nem volt rajtam nyakkendő.

1967, Jugoszlávia

Első külföldi utunk Jánossal. Két autóval mentünk, mi hárman, Csabay, a tenorista, aki Genfben megszólított, Marion, a felesége, és Fejér Pali, az Opera titkára, közös barátunk.

Be kell vallanom, hogy nagyon nehezemre esik beszámolni egy országban tett utazásról, amely akkor olyan reményteljesnek tűnt, és amelyben a mai napok hírei szerint éppen „döntő csaták” folynak, amelyek nem döntenek el semmit. A zürichi opera egyik villanyszerelője, aki kedves, csöndes ember, és mint kiderült, horvát, magyarázta a napokban az asztalnál, hogy vérfürdőre van szükség, amíg a szerbek végre megtanulják, hogy ők csak balkániak és nem európaiak. Nem is merem megkérdezni szintén kedves, halk szavú szerb hangversenymesterünket, mert félek, hogy ő is vala-

mi hasonlót mond fordítva. Apámnak volt mégiscsak igaza, aki a hazaszeretetre való uszításnak nevezte azt, amivel a kevesek érdeke a sokakat egymás ellen hecceli.

Csabayék életrajza is hozzátartozhatnék egy történelemkönyv anekdotafüggelékéhez. Csabay, akkor fiatal énekes, Békéscsabáról jövet Pesten angolul akart tanulni. Egy berlini zsidó gyáros családjával együtt Magyarországra jött, amikor a náciizmus erősödött Németországban. Valami kapcsolatuk volt a Buday–Goldberger és ezen keresztül a Horthy családdal. Ezek azt tanácsolták, hogy lányuk, Marion, házasodjék össze egy magyarral. Ettől magyar állampolgár lesz, és akkor a berlini gyárat írassák rá, amitől az magyar vagyontárgy lesz, és Hitlerék nem vehetik el. Marion angolórákat adott Pesten, és egyik növendéke Csabay volt. A gyáros megkérte, hogy vegye el a lányát, és rögtön kötött vele egy szerződést, hogy háború után egy nappal elválhatnak, sőt a válás költségeit letétbe helyezték Szalay ügyvédnél.

Persze a gyárat éppúgy elvették, és Csabayék, legalábbis amikor utoljára láttam őket, unokáikkal strandoltak Amerikában. Fejér Palit néhány év munkaszolgálatral és ennek folytatásaként néhány év orosz hadifogsággal a sablonos háborús esetek közé lehet sorolni.

Csabayék, akik hosszú idő után először jöttek Pestre, előbb egy új Volvót vettek Bécsben, mert azt mindenféle adókedvezményrel tudták visszavinni Amerikába. Ezért egy adott napon kellett Rotterdamban lenniük, a kocsit hajóra tenni, maguknak pedig onnan repülni. Így az útiterv nagyon szoros volt. Szegednél mentünk át, hogy meglátogassuk első állomásként Pista bácsit, Józsa anyjának régi barátját Doroszlón. Ez a vajdasági magyar falu csak egy rémségesen összetört kövezett úton volt megközelíthető, amit sem az új Volvo, sem a mi Volkswagenünk (melyet Várhegy Henrik trombitástól vettem, amikor a Moszkvicot két év után a vételár duplájáért adtam el, nem mert én gazember vagyok, hanem mert az akkor úgy volt) nem szeretett. Talán a Moszkvic jobban bírta volna. Doroszló barátságos és tiszta volt, Pista bácsiék jómódúak.

Finoman ettünk-ittunk, és hallgattuk az öreget, aki valaha magyar alsóházi tag volt, horthysta, a „Hideg napok” alatt. Sok esze volt, és ismerte Jugoszláviát. Jól érezte magát benne, mert rájuk nem kényszerítette senki a kommunizmust – ő ugyan nem az –, de aki az, azt ő respektálja. A jugoszlávoknak szabad utazniuk, nemzetiségi problémáik, mint a magyar kisebbség példáján is látjuk, alig vannak, és minden jó felé halad.

Nagy dunyhák alatt töltöttük a forró éjszakát, de hát a lúdtoll fűteni meg hűsíteni is tud.

Slovenski Brodig jutottunk másnap, tiszta kis motelben aludtunk. Onnan Jajce (ahol medvét táncoltatott egy cigány), és estére Dubrovnikba értünk. Athéni tapasztalataim alapján kijelentettem, hogy ezt kár volt ilyen szépre restaurálni, kicsit romosan szebb lenne. De aztán a pincér elmagyarázta, hogy ez nincs restaurálva, mert soha nem is volt romos, most az.

Ez a pincér adta bérbe a lakást, a dubrovniki hotelek nekünk drágák voltak. A Csabay házaspár valamivel délebbre, Cavtatban bérelt egy szállodaszobát. Így három párra osztottunk, Pali és János volt a harmadik, akik valamilyen barátságos nagypapa-unoka viszonyba kerültek egymással. Egy hét strandolás után a tengerparti úton (hál' istennek annak a hegy és nem a víz felőli oldalán) kanyarogtunk egész Rijekáig. Ott megint Józsa valamilyen rokonát látogattuk meg. Arra emlékszem, hogy ennek a Margit néninek a végéből épp a kikötőre lehetett látni, ahol egy nagy olasz hajó horgonyzott.

Csabayék Ausztria felé mentek, mi Palival Ljubljánán és Zágrábon keresztül jöttünk haza.

János sokat tanult Mariontól angolul, Marion felelevenítette kevés magyartudását, Pali elrakta, amit János szétdobált, így mindenki jól megvolt egymással. Szeretném még egyszer látni vagy legalább hallani, hogy újra jó Dubrovnikban nyaralni.

1968, Brüsszel

Márciusban egy karmesterverseny zsűrijében kellett részt vennem. Ez a feladat nem nagyon érdekelt, mert máig sem tudom, hogy milyen kritériumok alapján lehet eldönteni egy rövid próba és egy kis koncert alapján, hogy ki jobb karmester a másiknál. Toscanini például ordítva és fenyegetve tanította a zenészeket jó ízlésre és igényes, precíz muzsikálásra. Itt biztos kiesett volna az első fordulóban.

Vegyes érzésekkel és a Kultúrkapcsolatok által engedélyezett öt dollárral érkeztem meg. A repülőtérről az autóbusz és onnan a taxi a szállodáig elvitte mind az öt dollárt. A verseny csak másnap kezdődött, de én még aznap szerettem volna vacsorázni. Úgy tűnt, hogy erre nem lesz mód, a szállodában nem volt étterem, ahol felírást lehetett volna a szobaszámlára, a versenytitkárság telefonja pedig nem felelt. Épp a WALKÜR fordításán dolgoztam, és így a munkába tettem az éhséget.

A reggeli szerencsére benne volt a szoba árában. Utána egy kedves kisasszony értem jött kocsival. Elvitt Ucclebe, egy külvárosba, ahol a rádió stúdióiban máris kezdődtek a selejtezők. Kilenc ifjú karmester próbálta Albert Roussel szimfóniáját, amelyet én nem ismertem. Kétszer három óra hosszat hallgattam a gyomromat korogni, és alkotam véleményt a résztvevőkről minden erkölcsi alap nélkül.

Több célzást tettem anyagi helyzetemre, de a kisasszony elengedte a füle mellett. Így aztán távoli magyar ismerőseimet hívtam fel, akik megígérték, hogy másnap hajlandók fekete áron belga frankhoz juttatni – aznap nem.

Edgar Doneux, belga kolléga, szintén zsűritag, ismert Pestről, és meghívott aznap este Liège-be, ahol a MATHIS DER MALER-t dirigálta a flamand operatársulattal. Délután odavitt kocsival, szakadt az eső, és én utolsó filléreimből moziba mentem az előadás kezdetéig. Doneux mondta, hogy vacsorázzunk utána együtt. A produkció meglepően jó volt, maga Hindemith tetszett az egészből a legkevésbé. Aztán sűrű gratulációk közepette beültünk a Mercedesbe, és útközben megálltunk egy előkelő kis vendéglőben. De rövidesen még öt-hat ember jött. Amilyen természetesnek tűnt, hogy a belga kolléga fizeti a vacsorámat, annyira bizonytalanra vált, hogy a jelen levő énekesek, barátok az ő vendégei-e, vagy mindenki fizeti a magáét. A rendelésnél kiderült számomra, hogy mindenki kétszer is megnézi a csillagászati árakat, vagyis maga fizet. Teljesen elbizonytalanodva közöltem, hogy elrontottam a gyomromat, nem kérek semmit. Doneux vigasztalt, és rendelt egy gyomorkeserűt. Meg kellett innom (mindjárt a fejembe is ment), de még az étvágyamat se csillapította – nem is ez volt a feladata. Forgó gyomorral szálltam ki Brüsszelbe visszaérve a kocsijából, és még exkuzálni is kellett magamat, hogy ünneprontó voltam.

A másnapi reggeli után rohantam a fekete valutáért. A titkárnő közölte, hogy a zsűritagok honoráriumát a végén fizetik ki egy összegben. Pénteken telefonáltak Pestről, hogy nem maradhatok ott vasárnapig, a döntőig, mert szombaton este a beteg Erdélyi helyett nekem kell a POPPEA MEGKORONÁZÁSÁ-t dirigálnom. A titkárnő már a jegyemet is átváltotta. A péntek esti elődöntő végén (melyen még leadtam voksomat a helyezéseket illetően), úgy éjfél tájban a kezembe nyomtak egy csomó pénzt. Sikerült még a magyarokat elcsípni és a valutát visszaadni, de még így is annyi maradt, hogy nem tud-

tam vele mit kezdeni. Reggel nyolckor kellett a repülőtéren lennem. Ott vettem a taxfree shopban Józának egy automata órát, amire semmi szüksége nem volt, és mindeféle hülyeséget, amit éppen kapni lehetett.

1968–71, Németország

Annyiszor voltam ez alatt a három év alatt Németországban, hogy nem lenne érdemes egyenként felsorolni. Legtöbbször Münchenben, ahol egy érdektelen, de jövedelmező munkám volt a filmgyárban. Közben mindig egy-egy napra ide-oda ugráltam. Sokat jártam operába, prózai színházba. Kapcsolatba kerültem régi kollégámmal, Tessényi Jánossal, aki Debrecenben volt ottani éveim alatt énekes, most a müncheni operánál énekelt kisebb szerepeket. Ez a müncheni opera nem nyerte meg a tetszésemet. Egyszer a művészbejárón át lifttel akartam felmenni az öltözőkhöz (Ilosfalvy énekelt), de közben kigyulladt egy fényjelzés: az igazgató akarja a liftet használni, szálljon ki.

Tessényit megkérték, énekeljen egy vasárnap délelőtti előadáson egy főszerepet, ami nem az ő szokásos szerepköréhez tartozik, de nincs más, és megment vele egy ifjúsági előadást. Meg is tanulta gyorsan a szerepet, de az igazgató, aki véletlenül beszárgolt az előadásra, annyira felháborodott, hogy a kis énekes nagy szerepet énekel, hogy közölte vele: év végén elmehet. Mint „lebukottat” nem szerződtették sehova, nemrég halt meg mint sofőr és alkalmi asztalos Kanadában. A filmgyár se volt különb. Hízelegtek a nagy neveknek, és krajcárokat spóroltak a kicsiken. Még engem is egyszer komolyan megkérdeztek, hogy miért kerül a taxi, amit a hoteltől a gyárig fizettek, a szokásos tizenhét helyett aznap huszonegy márkába.

Dortmundban az Operaház megbízásából voltam egy későbbi vendégszínház szakmai részleteit megbeszélni. Ez kellemes volt, bár sok fölösleges protokollal járt. A kultúr tanácsos villájában reggeliztem vasárnap, ahol pezsgős sört kellett volna innom, ha fel nem fordul a gyomrom. Délután a sörgyár vezérigazgatójánál horrták körül a pincérek ugyanezt a kotyvalékot. Dortmund egy jobb karban lévő Sztálinvárosnak tűnt, de a színháziak nagyon professzionálisak és rendesek voltak. Mint megtudtam, a kultúr tanácsos utálta őket, és be akarta az operát mint fölösleges luxust zárni. Ez nem volt egészen irreális, ha meggondolja az ember, hogy a Ruhr-vidék minden városában, vagyis húsz kilométerenként van egy operaház. De persze maradt minden a régiben azóta is.

Hamburgba a magyar televízió küldött ki, hogy operafilmek közül válasszak és rendeljek. Mindezek a furcsa megbízások abból adódtak, hogy jól tudtam németül. Itt nagyon jól éreztem magam, tenyerükön hordoztak mint potenciális vevőt. Liebermann, aki az opera igazgatója volt, örült, hogy tetszett az általa rendezett VARÁZSFUVOLA-tévéopera, kocsiján a filmgyárból a színházba vitt, és meghívott a TRISZTÁN gálaelőadására. Szemben a müncheni terrorigazgatóval itt nagyon emberi klíma uralkodott.

De a leglényegesebb, életfelfogásomat alapvetően megváltoztató és emigrációmát bevezető utam Pollákhhoz kapcsolódik. Őt Ádám Ottó lakásán ismertem meg, akkor már Bonnból jött hivatalosan Pestre. Azért nevezem vezetéknévén, mert Ödön, ahogy hívják, nem illik hozzá, Edmund, ahogy németül nevezik, nem illik ebbe a szövegbe. Pollák erdélyi, mint Ottó, germanista, aki egyaránt tud magyarul, románul és németül. Amikor valahogy lelépett, Bonn mellett telepedett le, és azóta egy hivatal számára dolgozik, amelynek feladata kapcsolatokat teremteni német és külföldi egyetemek között. Az ő területe Magyarország és Románia. Működött, talán még ma is működik

egy Inter Nationes nevű alapítvány, ahol tanulmányutakat fizetnek külföldi értelmiségieknek Németországba. Pollák felajánlotta, hogy szerez nekem is egy ilyen meghívást, amit egy idő múlva meg is kaptam, Münchenben kellett az alapítvány ottani irodájában jelentkezni. Kaptam egy igazolványt, amellyel minden színházba, koncertre az ő költségre válhattam jegyet, amellyel szállodákban az ő számlájukra alhattam, ezenkívül napi száz márkát, ami sok pénz volt. Jártam Würzburgban, egy évvel azelőtt emigrált sógornómet meglátogatni, aztán Frankfurtban, Kölnben, Trierben, Hannoverben, Brémában, Hamburgban és persze Polláknál, aki Bonn mellett egy várbán lakott. Ez egy öreg báróé volt, aki dakszlitenyésztesből élt, de a vár körül még ott volt a sáncárok, és azon keresztül egy felvonóhídon kellett bemenni. Pollák albérlő volt, azt hiszem, annyi szobában, ahányat akart, és ahányat fűteni tudott. A báróval esténként filozofáltak, ha jól emlékszem, a báró mellékesen a szanszkrit irodalommal foglalkozott. A dakszlik hatalmas ugatással fogadtak, ahányszor körutazásaimból megjöttem, és Pollák lassanként meggyőződött a német kultúra igazi értékeinek létezéséről. Ő minden építészeti, irodalmi és zenei tradíció letéteményeseként vitt körbe, és mutatta Speyert és Wormsot, Achent és Bernkastel-Kuest, a kölni és bonni templomokat, elvitt a MÓZES ÉS ÁRON-t megnézni, előjátszotta egy speciális lemezen a különböző régi orgonák hangzását. Azt állította, hogy ezek a gyökerek nem szűntek meg hatni mind a mai napig, és hogy – noha Németországban az ember csak azt látja, hogy vonatokon meg autókon csöveket meg drótokat szállítanak – létezik valamilyen szellemi élet, amely hozzánk, magyarokhoz nagyon közel áll. Különösen az olyanhoz, mint amilyen én vagyok. Ez összevágott azzal az elképzeléssel, hogy otthagyjam Magyarországot, amely olyan szocialista országnak bizonyult, amelyben csak az működött, ami nem volt szocialista. Elegem volt a kötöttségből, szakmailag szinte mindent elértem, amire képességeim feljogosítottak. Tizennégy éves fiam matematikai tehetséget mutatott, és szinte mániákus érdeklődést az űrhajózás iránt. Nekem viszont nem volt kedvem egy leendő szovjet katonai ösztöndíjas papájának lenni. Józsa sose titkolta, hogy legszívesebben már 1956-ban elment volna. Hozzájött még az is, hogy egyes jelek arra mutattak, hogy operaigazgatót akarnak belőlem faragni, ami nem akartam volna lenni. És felmerült a Pollák által felvázolt világ, egy ország, ahol új életet lehet kezdeni, és ahol a nyelvet is tudom.

1971, Monte-Carlo

Noha Brüsszelben elhatároztam, hogy karmesterversenyen többé nem veszek részt, engedtem a csábításnak. Monte-Carlóban tartottak egyet, és Katona Tibor barátom volt a monte-carlói zenekarnak (a versenyzők tengerimalacának) az igazgatója. A francia kultuszminisztérium akkortájt szívesen adott franciául tudó művészeknek ösztöndíjat, és amikor egyet megpályáztam, azonnal megkaptam. Réz Palival együtt mentem Párizsig, neki is ösztöndíja volt, közben valamilyen iratokat csempészett ki ott élő magyaroknak, akkor ahhoz még bátorság kellett. De az én ösztöndíjam nem Párizsba, hanem Franciaországba szólt, és Párizsban valóban nem volt semmi érdekes zenei dolog, ezért jelentkeztem a kultuszminisztériumi Madame-nál, hogy lemennék Monte-Carlóba. Igen ám, mondta, de az nem Franciaország. Ezt elfelejtettem. Telefonáltam Katona Tibornak, ő a minisztériumba, és valahogy elintézték. Az előkelő párizsi Hôtel de Suède után a még előkelőbb Hôtel de Paris-ban laktam a kaszinóval szemben. Katona elvitt délelőtt strandolni, délután egy gyönyörű villába egy garden-partyra, ahol csak egy vendég volt, aki nem tudott magyarul. A versenyről nem tudok beszámolni,

mert az első próba után már nem érdekelt az egész. De Katona ugyanolyan lelkesen beszélt – hallottam – Franciaországról, mint Pollák Németországról. Ez még beljebb ütötte a szöveget a fejembe, noha tudtam, hogy Franciaországban nincs sok keresnivalóm vagy, jobban fogalmazva, kereseti lehetőségem. Egy idős magyar házaspár (nevüket elfelejtettem) meghívott vacsorára. Lakásuk a legszebb kilátású épület legfelső emeletén volt, és két Monet meg egy Renoir lógott a nagyszobában. Rolls-Royce-szal mentünk Antibes-ba, mert ott a legjobb a homár. A hölgy vezetett, az úr pedig elmondta kalandos életét a rózsadombi villától a milliomos nyugdíjasságig. Lószakértő volt, és jó pénzért (és azért a két Rippl-Rónai-képért, ami az anyját ábrázolta, és már egy múzeumban lógott, nem a rózsadombi villában) tanácsokat adott Rákosiéknak, hogy hogy lehet a magyar versenylóállományt feljavítani. De a nagy pénzt Angliában kereste, ahol futtatott, vett, eladott. A kaszinóban nem volt még soha, mert nem szerette a szerencsejátékot. A lóverseny, az más, ahhoz ő ért, mondta. Én viszont csak elmentem rulettezni, raktam egypár frankot a pirosra, kijött a fekete, és aztán még bámészkodtam egy óra hosszat. Katonának nem mertem elmondani, pedig akkor már kezdtem megtanulni, hogy attól, hogy valaki magyar útlevéllel van, még nem kell úgy ülni külföldön, mint a fogorvos előszobájában.

Írtam Badruttnak egy üdvözlőlapot St. Moritzba. Tibor éppen küldte a zenekar postáját az altiszttel feladni. Mondtam, hogy ezt tegye hozzá, erre elővett egy bélyeget a pénztárcájából, és megkérte az altisztet, hogy ezt a privát lapot is adja fel. Ez nem magyar állami hivatal, itt mindenki maga fizeti a postáját, mondta ingerülten.

A verseny egyik izraeli résztvevőjével Katona kérésére elmentem St. Paul de Vence-ba, a Maeght Múzeumba. (Hogy egy kis Európát tanuljon a zsidaja, mondta.) A srác tehetséges és modortalan volt. Miután megnéztük a múzeumot és a kerti kiállítást, látta, hogy egy táblára ki van írva: privát, tilos a belépés. Amikor mégis át akart mászni az alacsony kerítésen, próbáltam lebeszélni. Azt mondta erre, hogy a Sínai-félszigeten nagyobb tábla volt, mégis bementek. Két perc múlva rohant vissza egy nagy kutyával a nadrágszárán. Mondtam, hogy ezek a Maeghték nem egyiptomiak, hanem ők is zsidók, ide nem olyan egyszerű bejutni. Ettől elment a humorérzéke, és némán ült a vonaton visszafelé. Meséltem Katonának, aki alig akart utána szóba állni vele.

Visszafelé megint találkoztam Párizsban Réz Palival, elvitt a Musée des Arts Modernes-be, én meg őt Czitromékhoz a Rue des Écoles-ba. A kerektség kedvéért: Czitrom is erdélyi, és persze Pollák barátja. Jelentős mellékgondolatokkal terhesen vettem egy Európa-autóatlaszt, mielőtt visszarepültem Pestre.

1972. május–június

Ezzel eljutottam az utolsó előtti úthoz, melyet Budapestről külföldre tettem. Az utolsó ról nincs mit írni, elindultunk hárman Svájcba, másnap megérkeztünk, és még most is itt élünk, ha meg nem haltunk.

Előtte azonban ez nem látszott ilyen egyszerűnek. Emigrálási tervemet Józsa azonnal elfogadta, beszélünk sem kellett róla. Nem is akartunk. Lotte Klemperer küldött éppen abban az időben egy levelet, melyben megírta, hogy apja nagyon beteg, és hogy szeretne velem találkozni és a családomat megismerni. Ez nemcsak jólesett, hanem alap is volt arra, hogy első ízben hármunk számára kérjek útlevelet. Noha akkor már szinte mindenkinek megadták, isten tudja, hogy miért, nekünk elutasították. Az operai titkári szobába hívtak, ahol egy bajuszos ismeretlen közölte, hogy csak ketten mehetünk. Mondjuk Zürichben azt (ott lakott Klemperer), hogy a gyerek beteg. Mond-

tam, hogy akkor mi sem megyünk, különben is Klemperec három évig élt Pesten, és ismeri az ilyen szövegeket. Egy hét múlva telefonált valaki megint csak az operai szobámba, hogy legyek másnap a Gresham kávéházban. Itt ugyanaz a bajszos közölte, hogy rendben van, és átadta a három útlevelet. Maga úgyse lép le, mondta, magából itt fejest akarnak csinálni. Aztán még hozzátette, hogy nézzem meg, hogy a Dene Jóska jól érzi-e magát, és meséljek neki róla. Dene itt énekes Zürichben azóta is, és igazán semmi okot nem adott semmilyen hatóságnak, hogy a hogyléte iránt érdeklődjek.

Még egyszer voltam kitzúve a szezonban: FIDELIÓ-t vezényeltem az Erkel Színházban. Addig a napig kellett nyelni az idegességet, és felkészülni, hogy mit vihetünk magunkkal. Az előadás utáni reggelen nekiindultunk. János, mint mindig, hátul ült, és utálta az autózást. Hegyeshalom előtt rájött a takarékoság, és javasolta, hogy ebédeljünk még a magyar oldalon forintért. Ő vígan zabált, nekünk meg nem ment le a falat a torkunkon. A határon nem volt semmi, és estére majdnem Salzburgig, pontosabban Mondseebe értünk. Itt kellett Jánosnak megmondani, hogy nem megyünk többet vissza. A hatás roppant bonyolult volt. A kalandrésze a dolognak tetszett neki, de az iskolát, a nagymamát, a kutyáját és a szocializmust, amiről az iskolában annyit hallott, és amit azonosított a saját kiemelt szociális helyzetével, mind szívesen magával hozta volna. Nem beszélünk sokat a dologról, és meg sem álltunk Münchenig, ahol Tessényi szerzett egy olcsó szobát a Lohengrin nevű szállodában.

Münchenből újabb telefonokat bonyolítottunk le, és értesítettük néhány barátunkat vissza nem térési szándékunkról. Pollákot, Kleinéket Stockholmban, Eleket Torontóban és Ernszter Dezsőt Zürichben. Ő Bergen-Belsen óta tartotta velem atyai-baráti kapcsolatát, Pesten is, Zürichben is találkoztunk. Csabayéknak expresszlevelet írtam.

Kleinéknek rosszul adtam meg Tessényi telefonszámát, szegény Éva örökké valami irodát hívott vissza. Pollák viszont még aznap odajött, elszárgult Bonntól Münchenig. Vele, Tessényivel, akihez Barbara, egy kanadai énekesnő és Brandy, a cockerspániel is tartozott (többet ugatott, mint a báró dakszlijai együttvéve), egy kínai vendég-lőbe mentünk, mert János még olyat nem evett. Mindenki egyetértett elhatározásunkkal.

Elek, akinek a felesége, Anna vette fel a kagylót Torontóban, közölte, hogy Elek éppen Európában van, de ő megmondja neki, ha őt felhívja, hogy mi van velünk. Így aztán másnapra Elek is betoppant, adott egy kis költőpénzt, és közölte, hogy ha esetleg megijednénk, és vissza akarnánk menni, a határ előtti telefonfülkéből hívjuk fel őt.

Allás után akartam nézni, amiről Pollák lebeszél. Azt tanácsolta, hogy menjünk hozzá a várba lakni, kérjük meg a német állampolgárságot, amit Józsa sváb papájával, én meg mint Bécsben házasodott szülők gyereke és sok Wagner-opera fordítója hamar megkapnánk. Az ilyen kérvényeket (hogy tudniillik az embert Bundesvertriebenernek, külföldre kényszerült németnek tekintsék) a helyi hatóságok adják meg, és ahogy Pollák mondta, az ő körzetében épp elég öreg náci ül a bizottságban, akik most jók akarnak lenni a zsidókhöz, tehát remek esélyeim vannak. Éljük nála addig, amíg meg nem kapom azt a munkát, amelyik igazán tetszik. Mint később rájöttünk, ez teljesen reális terv volt, de akkor nagyon furcsán hangzott. Pollák reggel elutazott, én meg be mentem a müncheni operaházba. Az igazgató titkárnője magyar volt, tőle akartam tanácsot kérni.

Elmondta, hogy bár május végén már alig vannak a következő évadra üres posztok, felhívja Stollt, a híres Schulz-ügynökség vezetőjét. Stoll másnap délelőtt fogadott (közben Elek is elutazott), és közölte, hogy a titkárnőtől annyi szépet hallott rólam, hogy

igyekszik mindenben segíteni. Első kérdése az volt, hogy elmennék-e Enschedébe, Hollandiába operaigazgatónak – mondtam, hogy nem. Pedig azt biztos megkaphatnám. A másik kettő nem olyan biztos, de Németországban lenne, Brémában és Frankfurtban.

Közben féltünk (48 órás átutazóvízumunk volt), hogy mindjárt törvényt szegünk, és elmentünk a rendőrségre, hogy hosszabbítsák meg a vízumot. Azt hazudtuk, hogy János beteg. (Tessényi szerzett valami orvosi igazolást.) A hosszabbítást megkaptuk, és elindultunk Frankfurtba az igazgatóval (Christoph von Dohnányi) beszélni. Egy éjszákára közben megálltunk Würzburgban a sógoroméknál, ők közben nagyobb lakásba költöztek. Másnap Frankfurtban előjátszottam a RÓZSALOVAG-ból, dirigáltam egy zongoristának a FIGARÓ-ból, és megkaptam az állást. Felhívtam Stollt, aki közölte, hogy beszélt a brémai igazgatóval, és azt az állást is megkaptam, minden bemutatkozás nélkül. Mint kiderült, Stoll Kertész Pistánál informálódott rólam, aki szintén csupa szépet mondott.

Két állással a kezemben felhívtam Pollákot, aki odarendelt a flammersheimi várba. Közölte, hogy hülyék vagyunk, nyugodjunk meg, és ne cipeljük a gyereket körbe, mint kutya a tollseprűt. De mi nem nyugodtunk meg, különösen, mert az autópályán razzia volt (Baader–Meinhof-ügyben), és valami hangos tüntetést is láttunk. Józsa közölte, hogy nem akarja Jánost néhány év múlva mint német katonát látni, és azonnal menjünk Klempererhez Svájcba. Pollák dühös volt, és mi elindultunk délnek. Nagyon bizonytalanul éreztük magunkat, de a két állás megnyugtatót: éhen nem halunk.

Svájcba érve Frauenfeldből felhívtuk Badruttkát zürichi lakásukon. Hosszú keresgélés után késő este értünk oda. Ők nem egészen értettek velünk egyet, úgy látták, hogy nekem Pesten nagyon jól ment, minek jövök ide a bizonytalanságba. De respektálták a véleményünket. János ott alhatott náluk, mi pedig felhívtuk Dene Jóskát, aki egy jó kis olcsó szállodát ajánlott. Másnap Ernsterrel ebédeltünk, és utána elmentem Klempererhez egyedül. Ő nagyon pártolta, hogy kinn maradjunk, és azt mondta, itt az utca végén van egy opera, próbáljam meg ott is. El is mentem másnap Juch igazgatóhoz, akinek elmondtam a helyzetemet, azt is, hogy van két lehetőségem Németországban. De nála nem volt szabad állás. Józsa és János közben nagyon Svájc-pártiak lettek, amit a szép időben, a tó partján alpesi panorámával meg lehetett érteni az akkor még förtelmes Frankfurt után. Este János azt mondta, hogy ha itt maradhatunk, az jó, de ha Németországba kell menni, akkor inkább menjünk haza. Én még jobban elbizonytalanodtam, de reggel telefonált Juch titkárnője, hogy mégis van üresedés, és mehetek aláírni. Mint később megtudtam, ő is felhívta Kertész Pistát, aki azt mondta, hagy azonnal vegyen oda. Aláírtam a szerződést, de előbb felhívtam Stollt, aki teljesen egyetértett ezzel a döntéssel, és fáradozásaiért még a telefonkölttségét sem fogadta vissza.

Józsát Anikó elvitte a klinika központi laboratóriumának professzorához, ahol mondták, hogy valamilyen állást szereznek neki, ha nem is a diplomájának megfelelően.

Nagy örömkömben el akartunk menni este a RIGOLETTÓ-hoz új munkahelyemen, de a Dene Józsa által elintézett jegyeket a kisasszony éppúgy nem találta, mint az elmúlt tizenkilenc évben legtöbbször. Így aztán leültünk a tó partján, és igyekeztünk megnyugodni. Badruttké tanácsára a lakáshirdetéseket olvastunk, és hamar rájöttünk a lakbéréket látva, hogy nagyon szegények leszünk. Másnap értesítettünk mindenkit helyzetünkről, Klemperert is, Pollákot is, és ünnepi vacsorát rendeztünk egy Cham nevű

falu restijében, rántott harcsát, amit azóta se láttam svájci étlapon. Volt még olasz meg jugoszláv vízumunk, de azt hittük, arra már nem lesz szükség.

Bementem az operába megbeszélni, hogy mikor kezdődik a munka, és mondták, hogy augusztus 15-én reggel tízkor ÁLARCOSBÁL-próbám lesz a két összeesküvővel. De azt is megmondták, hogy mint külföldinek, munkavállalási engedélyt kell kérnem, azt pedig csak úgy adják meg, ha azt külföldön, egy svájci követségen veszem fel. Hagyjam el az országot, és mondjam meg, hogy hova küldjék az engedélyt, három-négy hét alatt meglesz. Amikor elmondtam, hogy politikai menedékjogot akarok kérni, közölte a titkárnő, hogy az most reménytelen, de ha majd itt dolgozom, akkor el lehet intézni.

Mindez nem volt igaz, ha akkor megkértem volna a menedékjogot, simán megkaptam volna, még munkavállalási engedélyre sem lett volna mint menekültnek szükségem. De én hittem neki, pedig csak fontoskodott, anélkül, hogy értett volna hozzá. Amúgy is labilis lelkiállapotom összetört, és nem tudtam, mit kell tenni. János nagyon higgadt volt, és semmilyen elhatározásban nem akart befolyásolni. Józsa biztos volt, ha egyszer hazamegyünk, többé nem eresztenek ki, mert Nyugaton már annyi ember tudta, hogy mi a tervünk, hogy az azóta visszakerült Pestre.

Kiszámoltuk, hogy semmilyen vízumunk nem elég ahhoz, hogy külföldön megvárjuk a munkavállalási engedélyt. Ha visszalógnánk is Németországba, előbb jár le a négyhetes ablak, mint a papír megjön. (Ablaknak hívták azt a pecsétet, amely magyarul közölte, hogy a franciául öt évre szóló útlevél hány napra szól valójában.) Telefonáltam a kultuszminisztériumba, és elmeséltem, hogy kaptam egy kiváló (nem volt persze kiváló) szerződést egy évre a zürichi operaházhoz, kiengednek-e? Azt is hozzátettem, hogy Klemperer nagyon támogatja a dolgot, és úgy gondolja, hogy ennek a tapasztalatnak később a pesti opera nagy hasznát látná. A zenei osztály vezetőnöje, Barnáné, aki szeretett engem, azt felelte, hogy ez nagyon jó ötlet, és ha Németországban lenne, ami NATO-állam, akkor nem örülne, de a semleges Svájc, az részéről rendben van, persze a döntés az opera igazgatójának kezében van. Ez jól hangzott, különösen, mert tudtam, hogy hároméves operai szerződéseim épp lejárt, amit a forma kedvéért meg kellett volna az igazgatónak hosszabbítania, de nem tette. Józsa változatlanul azt mondta, hogy nem eresztenek ki, de én jobban be voltam gazolva a kelletténél, és azt hazudtam, hogy az ki van zárva, meg hogy akkor hivatalosan kijöhetünk egy évre, és még mindig ráérünk dönteni, meg hogy legálisan kihozhatunk egy évre való holmit. Mindez így is lett, de persze Józsának igaza volt, hülyeséget csináltam egy téves információ alapján.

A rádióban lévő koncertem is közeledett, amire fel sem készültem. De ott volt az olasz vízum is, így beültünk a Fiatba (a Volkswagen után a harmadik kocsink), és megszojtunk Svájcból. Polláknak, Ernszternek, Klemperernek nem is szóltunk, és persze Eleket sem hívtuk fel. A hazaútról már csak azért sem írok, mert alig emlékszem rá, máson járt a fejem. Voltunk Firenzében két éjszakát, Bolognában egyet, onnan telefonáltam, hogy beteg vagyok, és le kell mondanom a rádiókoncertet. Másnap Velencét néztük meg Jánossal, aki először volt Olaszországban. Utána Gradóban, egy kis tengerparti szállodában aludtunk. Rengeteg szűnyog volt.

Mielőtt átléptük a magyar határt, éppolyan remegő térddel, mint kifelé, még egyszer aludtunk Jugoszláviában, egy Novska nevű helyen, melyet épp tegnapelőtt lőttek rakétákkal.